

मराठी नाटक : 'शोभायात्रा' एक अभ्यास

डॉ.विनोद कुमरे

एस.एन.डी.टी. महिला

महाविद्यालय, चर्चगेट, मुंबई.

शोभायात्रा या नाटकाचे नाटककार शफाअत खान आहे. शोभायात्रा या नाटकाबाबत बोलताना नाटककार शफाअत खान सांगतात की, बेसिकली ते एक कमिशण्ड रायटिंग होतं. कोणीतरी मला हा विषय देवून नाटक लिहायला सांगितल होतं. आणि मी हो म्हणून बसलो होतो. त्यामुळं इथ प्रोसेस वेगळी आहे. लिहिण्यापूर्वी मी बराच विचार केला.

स्वातंत्र्याला पन्नासवर्ष पूर्ण झाल्याबद्दल 'वेस्ट झोन कल्चर सेंटर'तर्फे सिल्वासा इथ नाटककारांची एक कार्यशाळा आयोजित केली गेली होती. अनेक राज्यातले नाटकार जमले होते. सुवर्ण महोत्सवानिमित्त आठवडाभरात नाटक लिहावं अशी कल्पना होती. मी निमंत्रण स्वीकारलं तेव्हा डोक्यात काहीच नव्हतं. इतर नाटककारांना भेटा येईल. ते काय विचार करतात हे बघता येईल एवढाच विचार करून मी होकार कळविला होता.

यांनंतरच्या एका घटनेने नाटककार शफाअत खान यांच्या मनात या नाटकाचे बीज पेरले गेले, ती घटना म्हणजे, सुवर्ण महोत्सवा निमित्त आगस्ट क्रांती मैदानावर कार्यक्रमाच्या तालमी सुरु होत्या. एक दिवस ते मित्रांना भेटायला म्हणून तेथे गेले. कार्यक्रमाशी संबंधीत शेकडो माणसांची तेथे लगबज चाललेली होती. घोडे तोफा असा सारा भव्य प्रकार होता. नाटककार सांगतात की, "मी आत शिरत असतानाच पंडित जवाहरलाल नेहरु पटकनं पुढे आले आणि म्हणाले, शफी लाईट आहे का? मी गडबडलो, तो बापू कामरेकर आहे आणि शिगारेट पेटवायला काढ्यापेड्या शोधतोय हे कळायला थोडा थोडा वेळ लागला"

पुढं तालिम बघीतली. झासीची राणी, टिळक, नेहरु, गांधी हे सगळे माझ्याशी गप्पा मारत होते हे कुठेतरी मनात जाऊन बसलं. रेघोट्या मारता हा घडून गेलेला, विस्मृतीत गेलेला प्रसंग आठवला आणि नाटकं सुचल्यासारखं वाटलं.

स्वातंत्र्याननंतर गेल्या पन्नास वर्षात आपल्या समाजाचा जो न्हास झाला त्याविषयी अस्वस्थता वाटत होती. स्वातंत्र्य कुणाला मिळालं या प्रश्नाचं उत्तर सापडत नव्हतं. भष्ट्राचार, जाती - जमातीचं गलिच्छ राजकारण, स्वतःच्या फायद्यासाठी केलेलं इतिहासाचं विकृतीकरण, अहिंसेने सुरुवात करून पूर्जपजे हिंसेला शरण गेलेला समाज आणि भौतिक सुखामागे उर फाटेस्तोवर धावणारे संवेदनहिन लोक या सान्या गोष्टीविषयी चिड वाटत होती. ही अस्वस्थता, चिड घालमेल कागदावर व्यक्त करायला माझ याआत दडून बसलेले नेहरु, गांधी, बापट, जाधव, सुभाषबाबू, बाई बाबू ही सर्व मंडळी अचानक माझ्या मदतीला धावून आली. आणि नाटक सुचल्यासारख वाटलं. असे ते सांगतात.

पण या भयंकर वास्तवाला मांडायचं कसं? हा प्रश्नही त्यांच्यासमोर होता. ह्या वास्तवाला पकडण्यासाठी, ते समजावून सांगण्यासाठी किंवा त्याच्यावर भाष्य करण्यासाठी नाटककाराला या इतिहासातील पात्रांची मदत घ्यावी लागली. म्हणून या नाटकात इतिहास-वर्तमान, खरं-खोट, वास्तव-आभास, अशी सरमिसळ करून पन्नास वर्षाच्या न्हासाचं चित्र नाटककाराने रेखाटण्याचा प्रयत्न केला आहे.

यातील पात्रे हे इतिहास आणि वर्तमान या दोन्ही काळाचं प्रतिनिधित्व करताना आढळतात. इतिहास आणि वर्तमानातील घटनांची केली गेलेली सरमिसळ ही या नाटकात अफलातून साधली गेली आहे. स्वातंत्र्याननंतरचा कालखंड म्हणजे स्वातंत्र्यापूर्वी घडलेले महायुद्ध, त्यात झालेला संहार, नाश या घटनांकडेही जगातील विचारवंत वेगवेगळ्या पैलूनी पाहत होते. या घटनांचा संबंध मानवी वर्तनाशी जोडण्याचा प्रयत्न करू पाहत होते. पुन्हा असा संहार घडणार नाही. काही खबरदारीच्या उपाय-सूचना मांडज्याचा प्रयत्न करीत होते. जागतिक स्तरावरील घडणाऱ्या या घटनांचा विचार सुध्दा या नाटकाच्या अनुषंगाने नाटककाराच्या मनात आहे. तो जणु इतिहास आणि वर्तमान यावर मानवतेच्या अनुषंगाने भाष्य मांडण्याचा प्रयत्न करतो आहे.

यातील येणारी पात्रे सुध्दा वैशिष्ट्येपूर्ण पध्दतीने येताना दिसतात. नाटककार सांगतात की, पहिल्या ड्राफ्टमध्ये बाबूची गोष्ट विस्ताराने आली होती. धरणं बांधण्यासाठी गांव उठवलं जातं, बाबूचं गांव पाण्यात जातं. आणि विस्थापित झालेलं बाबूचं कुटुंब मुंबईला येतं. बाबूचा बाप गिरणीत नोकरीला राहतो. पुढं गिरण्याही बंद होतात आणि बाबूचं कुटुंब रस्त्यावर येतं.

स्वतंत्र आधुनिक भारतात मोठी धरण, कारखाने हीच खरी देवालये असतील असं स्वप्न नेहरूनी पन्नास वर्षापूर्वी पाहिलं होतं. प्रत्यक्ष आधुनिक भारतात त्या धरणांमुळे अनेक बाबू रस्त्यांवर आले. भाईच्या आसन्याला गेले. वरच्यांच्या फायद्यासाठी पुनःपुन्हा बाबू देशोधडीला लागला. आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली पुनःपुन्हा बाबू ट्रकखाली चिरडला गेला.

शोभायात्रा नाटकात नाटककाराने ब्लॅक कॉमेडीचा वापर केलेला आहे. मुळातचं सान्या संकल्पनांचा पुनर्विचार करावा, सान्या गोष्टींची पुन्हा एकदा अत्यंत कठोर तपासणी करावी, मुळापासून सान्या गोष्टी उलट्या पालट्या करून बघाव्या, अत्यंत त्रयस्थपणे सान्या नात्यांचा नव्याने हिशोब मांडावा, आपल्या मुळांचा, इतिहासाचा, परंपरेचा खरेपणा, सच्चेपणा तपासून बघावा, अशा वाटण्यातून या ब्लॅक कॉमेडीचा जन्म झालेला आहे.

शोभायात्रा या नाटकाकडे 'चेहऱ्यापाठच्या चेहऱ्याचा खेळ' म्हणून पाहता येतं. असं नाटककार सांगातो. गांधीमागे बापट आहे. बापटामागे अनेक बापट आहेत. पण हा रचनाबंध ओळखू आला तरी त्यापाठचं आशयसुत्र हाती लागत नाही. ह्याकरीता या नाटकाकडे एक रुपक म्हणूनचं पाहावं लागतं. जे प्रत्येक प्रक्षकाला उलगडायला लागेलं.

बापट - जाधव या ब्राह्मण- मराठ्यामध्ये ताण, बापट-जाधव-सबनीस आणि पांढरपेशा प्राध्यापक हे उच्चवर्णीय, उच्चवर्णीय पुर्णपणे भ्रष्ट, जिला जातपात नाही, जी शोषित आहे अशी इतिहासाची शिक्षिका - जणू भारतमाताचं - तिला भविष्य नाही, कारण ती गरोदर आहे हेच कुणाला मान्य नाही. जो बेकार, असहाय्य तरुण गेणूचं काम करतोय त्याने तो विद्यार्थी असताना बाईकडे आशेने पाहणं पण तिचं लक्ष नसणं, अर्थात भारतमातेचं मुसलमानांकडे, अल्पसंख्यांकडे लक्ष नसणं,... शेवटी जर ह्या उच्चवर्णीयांचा कावा ओळखून तिनं ह्याला पोटाशी धरलं, तर भविष्य तरारेल, चहावाला झेंडा लहरवेल, बाबींचं प्रतिक तर उघडचं आहे. अर्थात ह्या उलघड्यात काही गोष्टी संदिग्ध राहतात.

शोभायात्रेत आजचं, आत्ताचं वास्तव आहे तसं तेवढचं कूड, रॉ, पिंटूप, अद्भूत, चमत्कारिक जोठवून, उलटसुलट करून तपासण्याचा प्रयत्न केला आहे. अनेक वेळा ते नाटकी आहे. अवास्तव, भडक आहे, थेट, तडक आहे. तरीही नाटककाराने स्वातंत्र्यानंतरच्या समाजजिवनचित्राचा आणि

वास्तवाचा मेळ ऐतिहासिक चष्यातून व्यवस्थित साधलेला आहे. असे वाटत राहते. अभिव्यक्तीच्या अनुषंगाने नाटकाची रचना, वैशिष्ट्येपूर्ण व शैलीपूर्ण असलेली आढळते. "आपली जिंदगी साला भिजलेल्या माचिस सारखी आहे" अशी वाक्य किंवा बाईचा मेलोड्रामा आहे. हा या नाटकाच्या शैलीचाच भाग आहे.

शफाअत खान सांगतात त्याप्रमाणे, या नाटकाला एक गोष्ट आहे. एकाच खोलीत ऐतिहासिक पोशाखात अडकून पडलेली माणसं आहेत. त्यांच्यात एकमेंकात गुंतलेल्या गोष्टी आहेत. आणि बोलता बोलता ही माणसं उघडी होत जातात. आणि आजच्या भ्रष्ट समाजाचं एक चित्र उभं राहतं. बाईचां नवरा आहे तो बाईचा छळं करतो, आणि संपूर्ण समाज बाईच्या नवन्याबरोबर आहे. आज स्वातंत्र्याचे सोहळे साजरे होत असताना स्त्रीची आपल्या समाजात ही अशी अवस्था आहे ही एवढी गोष्ट परिजामज राज पजे लोकांपर्यंत पोहचते. यात भष्टाचाविषयी चिड येते. संपूर्ण समाज भाईला शरण गेला. ही गोष्ट त्यांना आवडत नाही. बाईवर पावलस हात उगारतो आणि गांधी नेहरुंचे कपडे चढवलेले प्रतिष्ठित शांतपणे कोपन्यात उभे राहतात ही गोष्ट अस्वस्थ करते.

शोभायात्रेत वेगळ्या पध्दतीने भाषेचा वापर केलेला आहे. टिळकांची भाषा आहे. - त्यांच्या अग्रलेखातले उतारे तसेच घेतले आहेत. ही भाषा तो काळ उभा करतो. आजच्या नाटकात गुंतलेला प्रेक्षक अचानक ती भाषा सुरु झाल्याबरोबर वेगळ्या होऊन विचार करु लागतो. नेहरु, गांधी, टिळक यांचे हात धरुनचं आपण प्रवास सुरु केला होता. आज पन्नास वर्षांनंतर आपण कुठे येऊन पोहचलो. आज उभ राहायला आपल्याला भाईने हात द्यावा म्हणून आपण धडपडतो आहोत या विचाराने प्रेक्षक अस्वस्थ होतात. आज खोटी वाटेल अशी ही भाषा प्रेक्षकांना त्रयस्थपणे बाबूच्या, छोट्याच्या, बाईच्या दुःखाचा आणि त्यांच्या आजच्या परिस्थितीचा विचार करायला भाग पाडते.